

MUSTAFA SABRİ EFENDİ'NİN KADER HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİNİN TAHLİLİ

Emine ÖĞÜK*

ÖZ

İslâm tarihi boyunca üzerinde en çok tartışılan meselelerden biri olan kader konusu, günümüzde de bu özelliğini korumaya devam etmektedir. Mustafa Sabri Efendi bu konuda müstakıl bir eser kaleme almak suretiyle mevzuyu çeşitli yönlerden detaylı şekilde tartışmıştır. Bu nedenle kader hakkında söz söylemek isteyen kimsenin müstağni kalamayacağı şahıslar arasındaki yerini almıştır. Makalemiz, Mustafa Sabri Efendi'nin kader yorumunu, konuyla ilgili görüşlerinin tahlil ve değerlendirmesini ele almaktadır.

Anahtar kelimeler: Allah, kul, kaza, kader, irade, fiil.

ANALYSIS OF MUSTAFA SABRI VIEWS ABOUT THE FATE ABSTRACT

Throughout the history of Islam, one of the most discussed issues is fate, today continues to maintain this feature. Mustafa Sabri Efendi get drafted by an independent work of the various aspects of this subject has been discussed thoroughly and descending to details. Therefore, anyone who wants to speak about the fate of the property has not stay away from him. Our article examines the Mustafa Sabri Efendi's fate review, analysis and evaluation of opinions on the subject.

Keywords: God, servant, accident, fate, wills, deed.

Makalenin Dergiye Ulaştığı Tarih: 20.03.2014; Hakem ve Yayın Kurulu Değerlendirmesinden Geçen Makalenin Yayma Kabul Edildiği Tarih: 25.06.2014

Giriş

Peygamber efendimizden itibaren çeşitli açılımlara konu olan kader, aslında "ilahî bir sır" olarak telakki edilmiş olmasına rağmen¹ bütün dönemlerde en çok tartışılan meselelerden biri olma özelliğini devam ettirmiştir. Allah'ın ilim, irade, kudret ve tekvin sıfatlarıyla birlikte değerlendirilen bu konu, cebir ve ihtiyar arasında gidip gelen ve zaman zaman birbirine muhalif olan çeşitli görüşlerin müzakere edilmesine sebep olmuştur. Bunlar arasında öne çıkarak tartışmalara sebep olan temel mesele, Allah'ın her şeyi ezelde belirlemesi gerçeğiyle kulların kendi eylemlerini gerçekleştirme özgürlüklerini birbiriyle bağdaştırma güçlüğünden kaynaklanmaktadır. Bu mânada ilahî takdirin ne anlama geldiği, bunun kulların fiilleri üzerindeki rolü ile alakalı olarak farklı anlama ve yorumlama şekilleri ortaya çıkmıştır. Düşünce tarihi içinde ele alınıp çeşitli şekillerde çözüme kavuşturulmuş olsa da, bu çözümler nihaî ve genel-geçer bir kabul olarak herkes tarafından benimsenmediği için kader hakkında yapılan müzakereler günümüze kadar devam etmiştir. Kaderin

farklı bakış açılarına göre yapılan yorumlarından birbirinden farklı sonuçlara ulaşılması, bu konuda alternatif görüşleri görmezden gelerek yapılan tek yönlü değerlendirmelerin isabetsiz olduğunu göstermektedir.

Kader meselesinin çözümünü zorlaştıran diğer bir husus, konunun hem beşerî hem de ilahî olmak üzere iki yönünün bulunmasından kaynaklanır. Mesele bütünüyle ilahî ilim, irade, kudret ve tekvin çerçevesinde ele alındığında kulun sorumluluğu temellendirilemezken, tamamen kulun iradesi perspektifinden yaklaşarak yapılan yorumlar da ilahî kudrete hâle getirmesi nedeniyle meselenin doğru tahliline ulaşmayı engellemektedir. Bu noktada kurulacak olan hassas denge, problemi izah etmede daha isabetli ve tutarlı sonuçların elde edilmesine katkı sağlayacaktır. Mustafa Sabri'nin kaderle bağlantılı konulara olan yaklaşım biçimi, bu konudaki farklı bakış açılarını görüp değerlendirme noktasında bizlere katkı sağlayacaktır.

İçten ve dıştan gelen her türlü muhalif fikir karşısında İslâm'ın esaslarını savunan Mustafa Sabri Efendi (1869-1954) dinde teceddüt ve kolaylaştırma adı altında yapılan ve özde dini tahrife götüren çalışmaların en çok İslâm inancına zarar verdiğini ve bu nedenle akıdeyi savunma gereği hissettiğini ifade ederek² kelâm ve itikad ilmine eğildiğini söylemiştir. Batı'da yaygın olan pozitivist, materyalist ve ateist gibi akımların İslâm dünyasındaki uzantılarının daha çok kelâm ve usûlüddin alanını etkilemesi³ Mustafa Sabri'yi bu alana yöneltmiş, kader meselesinin de aralarında bulunduğu temel inanç konularını tahrif ettikleri gerekçesiyle aralarında Ferid Vecdi (1878-1954), Muhammed Abduh (1849-1905), Reşid Rıza (1865-1935), Muhammed Mustafa el-Merağî (1881-1945) ve Abbas Mahmud el-Akkad (1889-1964) gibi düşünürlerin de bulunduğu yeni akılcılık okulu mensuplarını eleştirmiştir.⁴

On dokuzuncu asrın ilk yarısında İslâm dünyasında Batı ile temasların başlaması ve yeni felsefî akımların Müslümanlar tarafından öğrenilmesinden sonra çeşitli çevrelerce dillendirilen "İslâm mani-i terakkidir" sloganına karşı İslâm düşünürleri yeni arayışlar içine girmiş ve dinin ilerlemeye mani olmadığını, pozitif ilimlerle bir tearuz içinde bulunmadığını ispat etmeye çalışmışlardır. O dönemde İslâm'ın terakkiye mani olduğu iddiası ağırlıklı olarak kader ve tevekkül prensipleri üzerinden gündeme taşınmakta, İslâm'da bulunan bu akideler, Müslümanları tembelliğe ittiği ve atâlete sürüklediği gerekçesiyle eleştirilmekteydi. Kader inancına bakıştaki farklılıklar sosyal hayatta da yansımaya bulmuş, kadercî veya özgürlükçü bakış açılarının toplum hayatındaki müspet veya menfi izdüşümleri bu inancı daha da önemli hale getirmiştir.⁵ Bu durum karşısında ulema çeşitli argümanlar geliştirmiş ve genellikle bu akide yanlış anlaşıldığı gerekçesiyle tevile tabi tutularak açıklanmıştır.

2 Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfü'l-Akl ve'l-İlim ve'l-Âlem min rabbi'l-Âlemîn ve 'ibadîhi'l-mürselîn*, Beyrut-Lübnan: Dâr ü İhyâi't-türası'l-Arabî 1401/1981, I, s. 15.

3 Yusuf Şevki Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", *DİA*, XXXI, s. 351.

4 Yavuz, a.g.md., s. 352.

5 bkz. Ramazan Altıntaş, "Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2000, II, sy. 7, s. 113-136.

* Yrd. Doç. Dr., Gaziosman Paşa Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelm ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı

1 bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Kader", *DİA*, XXIV, 59.

Mustafa Sabri Efendi müslümanları kendi dinlerinden soğutmayı amaçlayan Batı kaynaklı çeşitli eleştiriler olduğunu, içinde bazı din alimlerinin de bulunduğu bir kesimin bu propagandaların tesiri altına girerek kaza-kader ve tevekkül inançları başta olmak üzere İslâm akide esaslarını ıslah edip düzenleme yoluna gittiklerini ifade eder.⁶ Ona göre yapılması gereken ıslah adı altında bu inançlara daha fazla zarar vermek değil, tam aksine akide esaslarını müslümanların gözünde ihya edip yeniden canlandırmaktadır.⁷ Mustafa Sabri Efendi Batı dünyasının olumsuz yönlendirmesinden ziyade müslümanların tutumlarının İslâm dinine zarar verdiğini düşündüğü içindir ki eleştiri ve reddiyelerini daha çok müslüman âlimler üzerinde yoğunlaştırmıştır.⁸ Ona göre dinin bazı esasları değil, müslümanların zihinlerinin ıslaha ihtiyacı vardır. Onların hastalığı ise din zayıflığından kaynaklanan kalp zayıflığıdır. Müslümana yakışan başkasına benzemeye çalışmak değil, kendi dininin kıymetini bilmektir.⁹ Mustafa Sabri Efendi'ye göre içinde bulunduğumuz olumsuz durumlardan kurtulmanın ve hedefe ulaşmanın yegâne yolu kendisinde en ufak bir şüphe olmayan İslâm dininin esaslarına sarılmaktır¹⁰. O, müslümanların gerileme sebeplerinin İslâm'a ve akidelerine bağlanmaktan değil, aksine İslâm'dan uzaklaşmaktan kaynaklandığını iddia etmiştir. Eserlerinde hem Batı pozitivistinin İslâm dünyası üzerindeki olumsuz etkisini, hem de Müslüman ilim adamlarında meydana gelen düşüncü kaymalarını konu edinmiştir. Bu anlamda eleştirilerini her iki tarafa yöneltmiş olsa da, ağırlıklı olarak modernist İslâmcıları hedef aldığı dikkat çeker. Bu düşünceleriyle tecdit hareketine karşı çıkan Mustafa Sabri, bunun sebebini şöyle açıklar: “*Dini çöküntünün sebebi şer’î hükümlerin zamana göre tadil edilmeyerek sabit bırakılması veya İslâm dinine yabancı hurafelerin karşışmış olması değildir. Asıl sebep Müslümanların dinlerini ihmal etmeleri, dini vazifelerine fiilen ve amelen riayet etmemeleridir*”. Ona göre dini hükümleri zamanın icabına uyacak şekilde değiştirmek, yeni bir din yapmak gibidir¹¹. Tecdit ve yenilik adı altında yapılanlar taklidden ibarettir ve bu mânada taklid ile tecdit arasında fark yoktur.¹² Mustafa Sabri Efendi'nin kader konusuna da bu pencereden baktığı, İslâm'da hedef seçilerek eleştirilen diğer konularda olduğu gibi bu meselede de savunmacı bir yaklaşımı tercih ettiği görülmür.

Mustafa Sabri'nin itikadi alanla ilgili bir çok eseri vardır. Bunlar arasında müstakil olarak kader konusuna hasrettiği eseri ***Mevkîfu'l-beşer tahte***

6 Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader* (trc. İsa Doğan), İstanbul: Bayrak Yay., 1989, s. 293.

7 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 296.

8 “*Yeni İslâm Müçtehidleri*” hakkında yazdığı makalesinde, Musa Carullah Bigiyef (1875-1945) başta olmak üzere bazı müslümanların Avrupa'nın medeniyette ilerde olmalarının etkisiyle İslâm ülkelerinin içinde bulunduğu olumsuz şartların, benimsedikleri dinden ve taassuptan kaynaklandığına inandıkları ve bu nedenle de müslümanların Avrupa'yı taklid hastalığına tutulduklarını ifade etmiştir. (bkz. İsmail Kara, *Türkiyede İslâmcılık Düşüncesi-II*, İstanbul: Kitabevi, 1997, s. 387 (Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müçtehidlerinin Kıymet-i İlmîyesi*, s. 158-64 (1337-1335) den naklen); Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 15).

9 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 298.

10 Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl ve'l-ilm*, I, 9.

11 Mustafa Sabri Efendi, *Dini Mücedditler*, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1969, s. 13-14.

12 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 17.

sultani'l-kader başlığını taşır. Kader meselesini çok yönlü olarak ele aldığı bu kitapta kulların fiilleri, irade-i cüz'iyeye ve irade-i külliyye, hidâyet-dalâlet, Allah'ın ilminin cebri gerektirip gerektirmediği gibi konulara temas etmiş, Eş'arî ve Mâturidî görüşleri karşılaştırmıştır. Kulların fiilleri konusunda başta Mâturidî görüşüne sahip olmasına rağmen, daha sonradan insanın irade açısından icbar altında bulunduğunu savunan Eş'arî görüşü tercih ettiğini söyler. Eser 1929 ve 1933 yılında Mısır'da basılmış, Türkiye'de ise *İnsan ve Kader* adıyla 1989 yılında İsa Doğan'ın çevirisi ile Kültür Basın Yayın Birliği tarafından yayınlanmıştır.

Mustafa Sabri Efendi'nin kader konusuna temas ettiği başka eserleri de vardır. Bunlar arasında ***Mevkîfu'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlem min rabbi'l-âlemin ve 'ibadihi'l-mürselin*** adlı çalışmasını zikretmek gerekir. Ansiklopedi mahiyetinde olan ve Mustafa Sabri Efendi'nin en önemli eseri olarak kabul edilen bu kaynak kitap dört ciltten müteşekkildir. Bu eserde daha önce değişik yerlerde yazdığı yazıları da genişleterek kelâm, akaid, felsefe, tarih, tefsir, hadis, fıkıh, sosyoloji, psikoloji, siyaset ve edebiyat gibi birçok alana yaymıştır. Bu eserde yer verdiği itikadi konular arasında Allah'ın varlığına ilişkin deliller, vahdet-i vücûd, bilim-din ve bilim-akıl münâsebeti, nübüvvet ve âhiret inancının delilleri, İslâm'a göre din-siyaset ilişkisi ve kader gibi mevzuları zikretmek mümkündür. Ayrıca dinin tahrifine neden oldukları gerekçesiyle dinde teceddüt yanlısı olarak kabul edilen Abdüh, Ferid Vecdi ve Afgani hakkında sert eleştirilerde bulunmuştur.¹³ Eserin birinci ve ikinci cildi Gül Neşriyat tarafından *Şeyhülİslâm Mustafa Sabri Efendi'nin Mısır Ulemasıyla İtmi Münakaşaları* adıyla Latinize edilerek basılmıştır.

Mustafa Sabri'nin kader konusuna temas ettiği bir diğer eseri ***Dini Mücedditler Yahut Türkiye İçin Necat ve İ'tilâ Yollarında Bir Rehber*** başlığını taşır. Burada yer alan kader hakkındaki görüşlerin 1933 yılında yazılan *Mevkîfu'l-beşer tahte sultani'l-kader (İnsan ve Kader)* adlı eseriyle birlikte ele alınarak incelenmesi gerekmektedir. Zira her iki eser incelendiğinde özellikle kadere bakış açısında bazı farklılıklar dikkat çekmektedir.

1. Mustafa Sabri Efendi'nin Kaza ve Kader Konusuna Bakışı

Sözlükte “Allah'ın bütün nesne ve olayları ezeli ilmiyle bilip belirlemesi ve bu ezeli plana uygun şekilde yaratması” anlamına gelen kaza ve kader kelimeleri¹⁴ meydana gelen olaylar üzerinde Allah'ın kudret ve otoritesine işaret etmektedir. İlgili âyetlerde de Allah katında her şeyin bir planının bulunduğu¹⁵,

13 Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl ve'l-ilm*, I, s. 23-26.

14 Ragıb el-İsfehani, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an* (nşr. Safvan Adnan Dâvüdi), Beyrut: Dârü's-şamiyye, 1997/1418, “kdr” md., s. 658-659; “kazâ” md., s. 674-676; Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât* (nşr. Muhammed Abdurrahman Maraşlı), Beyrut-Lübnan: Dârü'n-nefâis, 1428/2007, s. 252.

15 er-Ra'd 13/8.

Allah'ın her şeyi bir kadere göre yarattığı vurgulanmakta¹⁶, her şeyin mâlikinin Allah olduğu ve bu anlamda kulun fiili gerçekleştirme gücü üzerinde bir etkisinin olamayacağı ve acizliği ihsas ettirilmiştir.

Diğer taraftan yine kullar bazı sorumluluklara sahiptir ve yapıp ettiklerinden mesuldür. Kişilere yüklenen bu sorumluluk onların işledikleri fiillerinde bir tesirinin olduğunu gösterir. Zira insanın eylemlerinden sorumlu olması için aynı zamanda bu fiillerinin faili olması gerekir ve bu algıyı destekleyen âyetler de vardır. Buna göre kaza ve kader konusunu tartışmalı hale getiren asıl ihtilaf mevzuu, sorumluluk gerektiren beşerî fiillerde insanın bir irade ve rolü olup olmadığı hususudur. Dolayısıyla kadere ilişkin temel mesele “insan fiilleri” konusunda düğümlenmekte ve mevzular ağırlıklı olarak bu konu etrafında şekillenmektedir. Kaza ve kader konusunu Allah'ın ilmi, kudreti, meşiyeti ve yaratması bağlamında ele alan Mustafa Sabri Efendi'nin de insan fiilleri konusuna ağırlık verdiği görülmektedir. Bu konuyla ilgili olan âyetlerin içeriği ve okunma biçimi, konunun temelde iki ana yaklaşım halinde ele alınmasına kaynaklık etmiştir. Bir taraftan bakıldığında her şeyin ilâhî takdir sonucu meydana geldiğine ve insanın fiillerinin de cebir altında gerçekleştiğine işaret eden çeşitli âyetler vardır.¹⁷ Diğer taraftan birçok âyet insanların fiillerinde muhayyer olduğu, Allah'ın kullarını herhangi bir fiili işlemeye mecbur bırakmadığı mânasını teyid etmektedir.¹⁸ Allah'ın iman edip yararlı işlerde bulunan kişilerin imanlarını, ilahî buyruklara karşı çıkanların da dalâletlerini artıracakları beyan edilmek suretiyle¹⁹ insanların dinî sorumluluklarında kendi iradelerinin rolüne dikkat çekilmiştir. Mustafa Sabri Efendi konuyla ilgili her iki hakikati uzlaştırma esasına dayalı mutedil yorumların esas alınması gerektiğini vurgulayarak orta yolu işaret etmiş olmakla birlikte²⁰, kendi yorum şekli de tefrit içerdiği gerekçesiyle çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır.²¹

Mustafa Sabri Efendi'nin kader konusundaki görüşleri *Dini Mücedditler* ile *Mevkîfü'l-beşer (İnsan ve Kader)* adlarını taşıyan iki eseri arasında az da olsa bazı farklılıklar arz etmiştir. Kader konusundaki fikirlerinde meydana gelen kaymayı her iki eserin mukayese edilmesiyle tespit etmek mümkündür. *Dini Mücedditler* adlı eserinde, Haşim Nahid'e (1880-1962) karşı Mutezile'yi kolladığı görülen Mustafa Sabri hem Mutezile hem de Mâtürîdiyye mezhebine karşı daha ılımlı bir yaklaşım sergilemiş, Mutezile'nin İslâmî bir mezhep

16 el-Kamer 54/49.

17 Âl-i İmrân 3/166, 176; er-Râ'd 13/8; el-Kamer 54/49; el-Hadid 57/22.

18 el-Kehf 18/29; el-Ankebüt 29/14; es-Secde 32/19-20; Sebe' 34/37-38; Yâsin 36/54, 63-64.

19 el-Bakara 2/7, 8, 14; en-Nisa 4/168-169; el-A'râf 7/27; İbrahim 14/27; el-İsrâ 17/45-46; el-Kehf 18/13-14, 17; el-Hucurât 49/7.

20 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 238.

21 Mustafa Sabri'nin kader konusundaki görüşlerini yanı sıra olduğu gerekçesiyle eleştirenler içinde ön plana çıkan isim Zahid el-Kevseri'dir. Zahid el-Kevseri'nin *el-İstıbsar* adlı eserinde yer verdiği görüşlerin tahlili için bkz. Ömer Aydın, “Mehmed Zâhid Kevseri ile Mustafa Sabri Efendi'nin Kader Konusundaki Tartışması”, *Uluslararası Düzceli M. Zâhid Kevseri Sempozyumunu Bildirileri*, 24-25 Kasım 2007, Düzce, s. 637-647. Mustafa Sabri eleştirisi için ayrıca bkz. H. Sabri Erdem, “Türk Kelamcıları İbn Kemâl (1468-1534) ve Mustafa Sabri'de (1860-1954) Kader Problemi ve Anlam Bilim Açısından Bir Değerlendirme”, *AÜİFD*, XLVI (2005), s. II, s. 43-54.

olduğunu söylemiştir.²² Bu eserinde insanın kendi amellerinin neticesinden mesul tutulması sebebiyle fail-i muhtar olduğuna delâlet eden âyetlerin bulunduğunu kabul etmek gerektiğini ifade eden Mustafa Sabri,²³ insanların sadece ezelde takdir edilmiş ilahî hükmü uyguladığı kabul edildiği takdirde, bütünüyle ızdırarı bir durumun gerçekleştiğini ve kulun muhayyerlik hakkının bütünüyle elinden alınmış olacağını ifade eder.²⁴ Halbuki zerre kadar iyilik ve kötülük yapan kimsenin bunun karşılığını göreceğine dair ilahî beyanın²⁵ kula ait bir iradenin varlığını belgelediğini söylemektedir.²⁶ Kader konusuna özel bir başlık ayırdığı bu eserinde ilahî takdirle ilgili âyet ve yorumları öncelemiş olmakla birlikte²⁷, diğer eserlerinde yer alan görüşlerine göre daha ılımlı bir bakış açısı sergilediğini ifade etmek mümkündür.²⁸ Mustafa Sabri, kaderle ilgili hayatının daha sonraki dönemlerinde ulaştığı ve isabetli olduğuna inandığı için tercih ettiğini söyleyip ısrarla *Mevkîfü'l-beşer* adlı eserindeki görüşleri savunduğu için makalemizde de bunlar esas alınmış ve bu görüşler üzerinden değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Mustafa Sabri Efendi kader meselesini “ilahî bir sır” olarak benimsemesine rağmen gündemine alıp tartışma sebebini şöyle beyan eder: “*Batılı Milletlerin terakkisi karşısında Müslümanların akideleri sarsılınca bunun sorumluları arasında kadere iman konusu da gösterilmiş, bu akidenin müslümanları tembelleğe ittiği ve geri kalmalarına sebep olduğu iddia edilmiştir.*”²⁹ Bu mesele müslümanların tenkit edilmesine sebep olunca ya kaza-kader akidesi inkâr derecesinde tevil edilmiş veya bu alanda hürriyetçi görüşü savunan Mu'tezile mezhebine yönelme yolu tercih edilmiştir.³⁰ Kader meselesinde derinleşmenin aleyhindeki görüşlere rağmen İslâm'ın bu akidesine kötü zan besleyenlerin düşüncelerini kırmak ve müslümanların geri kalmalarının faturasını bu akideye yükleyenlere cevap vermek için kader konusunda derinleşme gereği duyduğunu ve kaderle ilgili eserini buna istinaden yazdığını ifade etmiştir³¹.

22 Mustafa Sabri, *Dini Mücedditler*, s. 165.

23 Mustafa Sabri, *Dini Mücedditler*, s. 143.

24 Mustafa Sabri, *Dini Mücedditler*, s. 134.

25 ez-Zilzâl 99/7-8.

26 Mustafa Sabri, *Dini Mücedditler*, s. 144.

27 Mustafa Sabri fiillerin Allah'ın kudret ve iradesi dahilinde gerçekleştiğini ifade etmiş, kulların irade ve ihtiyarlarını Allah'ın külli iradesi çerçevesi içinde düşünmüştür (bkz. *Dini Mücedditler*, s. 133-138).

28 Mustafa Sabri Efendi'nin *Dini Mücedditler*'de dile getirmiş olduğu şu ifadeler ılımlı bakış açısının ana hatlarını özetler mahiyettedir: “*Cenâb-ı Hak'ın bir şeyi vukuundan önce meydana geleceği şekilde bilmesi ve o bilgi üzerine takdir ve irade buyurması kulları hareketlerinde cebre sokmaz. Çünkü ilahî ilimde kulların kendi ihtiyar ve iradeleri de mevcut olduğundan, bu bilmek ve takdir etmek kulların arzularına zıt değildir. Cenâb-ı Hak'ın ezeli ilmi vakalar üzerinde müsbet veya menfi bir tesir yapmamak üzere sadece onlara meydana gelecekleri vech ile taalluk eder*” (bkz. Mustafa Sabri, *Dini Mücedditler*, s. 137).

29 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 35. Bu akidenin bizatihi kendisinin insanları tembelleğe ittiği söylenese de son dönemde kader ve tevekkül anlayışının yanlış telakki edilmesinden kaynaklı bir toplumsal dejenerasyonun yaşandığı iddiaları gün yüzüne çıkmıştır. (bkz. Ramazan Altuntaş, “Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2000, II, sy. 7, s. 113-136).

30 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 34, 40.

31 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 37.

Mustafa Sabri İslâm milletlerinin geri kalma sebeplerini kader inancına bağlayanları eleştirerek kadere iman akidesinin bırakın müslümanları geride bırakmayı aksine birçok faydaları içinde barındırdığını söyleyerek bu faydaları şu şekilde sıralamıştır: “Kadere iman işleri terke değil, kişileri dünya ve ahiret için çalışmaya sevk eder. Kişi Allah tarafından sevk edildiği için sahip olduklarını kaybettiğinde en ufak bir ümitsizliğe kapılmaz. Başarıya ulaştığı zaman da zafer sarhoşluğuna boğulmaz.”³²

Mustafa Sabri Efendi'nin kaza ve kader konusundaki görüşleri sebebiyle temas ederek yer yer eleştirdiği bazı grup ve kişiler bulunmaktadır. Bunlar arasında kadere reddetmesi ve kulların fiillerinin mahluk olmadığını söylemesi sebebiyle birinci derecede onun eleştirilerine hedef olan mezhep Mutezile'dir. Mustafa Sabri bu mezhep mensuplarını hayır ile şerrin arasını ayırarak hayrı Allah'a, şerri de insana nispet etmek suretiyle Mecûsilere benzedikleri için eleştirmiştir.³³ Mezhepsel anlamda kulun iradesini savunan Mutezile'yi ve Mutezili görüşleri savunduğu gerekçesiyle de Mâtüridiye'yi eleştirerek yer yer Mâtüridiye'yi Mutezile'den daha zararlı gördüğünü ifade etmiştir.³⁴ O bu iki mezhep görüşlerine olan meylin kaza ve kader inancını zayıflatma yönündeki Batı kaynaklı gayretlere iştirak mânası taşıdığına inanmıştır.³⁵

Mustafa Sabri kulda bulunduğunu ifade ettiği ihtiyarı iki şekilde tanımlar: 1. Kul, muhtar suretinde mecburdur. 2. Kul fiillerinde muhtar, ihtiyarında mecburdur, yani dilediğini dilerken mecbur, dilediğini yaparken de muhtardır.³⁶ Bu açıklamalar kulda hakiki anlamda bir ihtiyar olmadığını, insanın ihtiyarının sadece lafzî olduğunu çağırırsa da Mustafa Sabri bu yorumu reddeder. Ona göre insanın ihtiyarı hakikidir, kul mâna ve netice açısından mecburdur, şekli ihtiyar hakiki olmayan ihtiyar mânasına gelmez.³⁷ İhtiyarı yok eden, fakat sorumluluğu ortadan kaldırmayan bu cebri, ikrah manasındaki cebirden ayırmak için “manevi cebir” olarak niteleyen Mustafa Sabri,³⁸ mecburiyet ve mesuliyeti birleştirme sebebinin âyetlere dayandırması, Kur'an'ın bu konudaki bakış açısını esas aldığı, bu iki hususu aklın kabul etmekte zorlanmasının gerçekte mümkün olmayacağı mânasına gelmediğini ifade etmiştir.³⁹ Mustafa

32 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, 304.

33 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 315-317. Bu benzetmenin aynı Mâtüridi tarafından da Mutezile'ye yapılmıştır (Mâtüridi, Ebû Mansur Muhammed b. Mahmud, *Kitâbü't-Tevhid* (nşr. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi), Ankara 2003, s. 138-139).

34 Mustafa Sabri'nin Mâtüridiler'in kaza ve kaderle alakalı görüşlerine karşı çıkmasının bir diğer nedeni Muhammed Abdüh ve takipçilerinin Eş'arilerin kader ve irade anlayışını İslâm cemiyetinin geri kalış nedenlerinden biri olarak görmeleri ve bu nedenle Mâtüridi'nin kader ve irade anlayışına yönelmiş olmalarıdır. Mustafa Sabri Efendi bu anlayışa tepki göstererek esas gerilik sebebinin kader inancının zayıflaması, cehalet ve tembellik olduğunu söylemiştir. (bkz. *İnsan ve Kader*, s. 28-29; *Dini Mücedditler*, s. 160).

35 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 15.

36 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 224, 225. Mustafa Sabri kulun ihtiyarında mecbur olduğu görüşünü “Allah dilemedikçe kul dileyemez” âyetine dayandırmaktadır. (Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 225).

37 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 225.

38 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 234, 235.

39 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 230.

Sabri'ye göre insanların fiilleri Allah'ın izni ve iradesiyle meydana gelir. Allah'ın iradesine aykırı bir fiilde bulunmak mümkün değildir. İnsan pratikte dilediğini yapsa da bu Allah'ın irade ettiğinden başkası değildir. Kul mecburdur fakat aynı zamanda sorumludur. Sorumlu olması pratikte fiilini iradesiyle yapmasından, mecbur olması da Allah'ın kendisi hakkında dilediğinin dışına çıkmasından dolaydır. Kulun fiillerini hem Allah'ın meşiyetiyle gerçekleştirmesi, hem de sorumlu olmasının izahının zor olduğunu, ancak bunun da kaderin bir sır olmasından kaynaklandığını söyler.⁴⁰ Mustafa Sabri Allah'ın kulların fiilleri de dahil olmak üzere her şey üzerinde umumî bir hakimiyeti olduğu⁴¹ görüşünü desteklemek için “Allah dileseydi elbette hepinizi tek bir ümmet yapardı, fakat Allah dilediğini saptırır ve dilediğine hidâyet verir. Siz ise yaptığınız her şeyden mesulsünüz”⁴² mânasındaki âyeti delil göstermiştir. Mustafa Sabri bu mânayı teyid eden âyetlerin aynı zamanda kula mecburiyet yüklediğini düşünmektedir. Ona göre kul mecburdur, fakat bu mecburiyet algısının Cebriyye'nin görüşünden farklı kulu aynı zamanda kudret ve irade sahibi bir varlık olarak kabul etmesidir. Böylece mecburiyetle mesuliyeti bir araya getiren Mustafa Sabri, mesuliyet esasını muhafaza etmeyen Cebriyye'nin dalâlet ehlinde olduğunu da beyan eder.⁴³ Ona göre her şeyin hidâyet ve dalâleti Allah'ın elinde olduğu için insanın hayrı da şerri de O'nun meşiyetine bağlıdır. İnsanın elinde olan hiçbir şey yoktur, ancak bu durum onu sorumluluktan kurtarmaz. Zira insanın mesul olduğuna işaret eden birçok âyet vardır.⁴⁴ Bu mesuliyeti yüklediği için Allah zulmetmiş sayılmaz. Dolayısıyla ona göre insan muhtar suretinde mecburdur, sadece şekilsel bir ihtiyarı vardır, gerçekte sahip olduğu bir hürriyetten bahsedilemez.⁴⁵

Mustafa Sabri'ye göre Allah'ın her şey üzerindeki bu hükümranlığının kulların fiilleri üzerindeki etkisi iki şekilde açıklanır:

1. Allah her şeyin yaratıcısıdır ve her şey üzerinde hükümandır. Bu hükümranlık kulların fiillerine de yansımakta ve dolayısıyla kulların fiillerini mecbur kılmaktadır.⁴⁶

2. Kullar eylemlerinden sorumludur.

40 Mustafa Sabri, *Mevkîfü'l-akl ve'l-ilm*, III, 33; *İnsan ve Kader*, s. 129.

41 *İnsan ve Kader*, 143-145.

42 en-Nahl 16/93.

43 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 229. Burada Cebriyye'nin dalâlete düşme sebebi olarak kullardan mesuliyeti kaldırmasını öne sürmüş olsa da ilerleyen sayfalarda mutlak Cebriyyeciler bile kullardan sorumluluğun kalktuğunu iddia etmemişlerdir, bu nedenle İslâm fırkaları arasında kabul edilmişlerdir” demektedir. Bu bir tür çelişki olarak değerlendirilebilir. (Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 237).

44 Bu bağlamda Mustafa Sabri, insanın işlediği amellerin karşılığını göreceğini beyan eden el-A'râf 7/180, et-Tevebe 9/105, es-Saffât 37/61, ez-Zümer 39/70, 74, en-Nahl 17/34, 97, el-Kehf 18/49, en-Necm 53/39, 40 âyetlerini örnek gösterir. (bkz. *İnsan ve Kader*, s. 233)

45 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 232.

46 Buradaki mecburiyetin mahiyetine dair Mustafa Sabri Efendi tarafından ileri sürülen “ikrah manasında değildir”, veya “fiildeki bir mecburiyet değil, ihtiyardaki bir mecburiyettir” şeklinde yorumlar, kulların fiillerinde mecbur olduğu prensibini ortadan kaldıracak bir güce sahip değildir.

Bu iki cümleyi birleştirdiğimizde “kul hem mecbur, hem de mesuldür” sonucuna varırız. Mecbur olanın nasıl mesul olduğu bir türlü izah edilemediği için mesele içinden çıkılmaz bir hal almakta, buradaki zorluk zaman zaman Mustafa Sabri'nin üslubuna da yansımaktadır.⁴⁷ Bu iki hakikati uzlaştırmak için gayret gösterdiğini ifade eden müellif, bu konuyu mükemmel şekilde uzlaştıramamış olma ihtimalini de dile getirme ihtiyacı hissetmiştir.⁴⁸ Diğer taraftan Mustafa Sabri, kulun fiillerinde irade sahibi olduğuna işaret eden çeşitli âyetleri yoruma tabi tutarak kendi görüşleriyle bütünleştirmeyi tercih etmiştir.⁴⁹ Bu mânada müşriklerin “*Eğer Allah dilemiş olsaydı, ne biz müşrik olurduk, ne de babalarımız, ne de haram işleyebilirdik. Onlardan öncekiler de böyle yalanlamışlardı, sonunda azabımızı tattılar. De ki; siz ancak zanna tabi olup hurs gösteriyorsunuz*”⁵⁰ âyetinde müşrikler yalan konuştukları için değil, peygamberi yalanladıkları için kötülenmişlerdir. Zira ona göre “Eğer Allah dileseydi şirik koşmazdık” ifadesi peygamberlerce de kabul edilen bir gerçektir. Ancak müşriklerin bu gerçeği kabul etmeleri kadere iman akidesine bağlı oldukları anlamına gelmez. Onların asıl gayesi sorumluluklarını üzerlerinden atmaktır. Onlar kaderi bahane ederek mesuliyetlerini kaldırmak isterler ve kaderin mükelleflerden mesuliyeti kaldırmayacağını bilemezler.⁵¹

Mustafa Sabri, kulların sorumluluğunu açıklamak ve savunmak için önceden Mâtürîdî olduğunu⁵², ancak “*Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz*”⁵³ âyetini Mâtürîdî mezhebiyle uzlaştırmanın çok zor olması⁵⁴ ve Mâtürîdî mezhebinin kullara ait bir cüzî iradenin varlığını savunması sebebiyle bu mezhepten ayrıldığını ifade etmiştir.⁵⁵ Zira ona göre bu mezhebin kula ait cüzî iradenin varlığını benimsemesi Allah'ın iradesini kulun iradesine bağlı kıldığını göstermektedir.⁵⁶ Mâtürîdîlerin bu yaklaşımının sebebi ona göre insanı

47 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 238-239.

48 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 237.

49 İlgili âyetler için bkz. Yunus 10/25; Hüd 11/108; en-Nahl 16/93; el-İsrâ 17/15.

50 el-En'am 6/148.

51 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 145.

52 Mustafa Sabri Efendi Türkiye'de iken kulların fiilleri konusunda memleketin diğer âlimleri gibi Mâtürîdî olduğunu, daha sonra Eş'ari mezhebini tercih etmeye karar verdiğini ifade etmiştir. (*Mevkifü'l-akl ve'l-ilm*, III, s. 392-393, 412).

53 et-Tekvîr 81/29; el-İnsan 76/30.

54 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 123, 140; *Mevkifü'l-akl ve'l-ilm*, III, 392.

55 İmam Mâtürîdî, kullara hakiki manada fiil nispet edileceğine inanmakta, bunun akıl ve nakille sabit zorunlu bir bilgi olduğunu söylemektedir. Mustafa Sabri'nin “kullara ait bir cüzî iradeyi savunduğu” gerekçesiyle Mâtürîdî mezhebine yönelttiği eleştirilerinin kaynağını oluşturan bu yaklaşım aslında fiilde Allah'ın kudret ve iradesini zayıflatan bir mahiyet taşımaz. Zira Mâtürîdî kulların fiillerinde yaratma açısından yegâne müessirin Allah olduğu konusunda hiçbir şüphe taşımaz (bkz. Mâtürîdî, *Kitabü't-tevhid*, s. 358-359, 365-366).

56 Kulların fiilleri konusunda Mâtürîdî'nin görüşü Kur'an merkezlidir. Zira Kur'an'da her şeyin yaratılışı Allah'a izafe edilmiştir. Dolayısıyla kulların fiilleri de hakiki anlamda O'na izafe edilmelidir. Yine Kur'an'da yaratıcısının Allah olduğundan şüphe edilmeyen birçok fiil aynı zamanda kullara da nispet edilmiştir. Kur'an'daki bu nispet kula da fail olarak zikretme mecburiyeti doğurmaktadır. Bu itibarla Mâtürîdî, fiillerin hakiki anlamda hem Allah'a, hem de kula izafe edilmesi gerektiğine inanmıştır (*Tevhid*, s. 357-366). Bu bilgiden hareketle Mustafa Sabri'nin Mâtürîdîlik hakkında ileri sürdüğü öncüllerinde (kula cüzî irade nispet etmesi) isabet ettiği görülür. Ancak öncüllerden hareketle varmış olduğu sonuç olan “bu mezhebin Allah'ın iradesini kulun iradesine bağlı kıldığı” yargısı pek de isabetli görülmemektedir. Zira söz konusu öncüllerden böyle bir sonuca ulaşmak mümkün olmadığı gibi, ayrıca

ihtiyarında özgür kılmak ve cebirden uzaklaştırmaktır.⁵⁷ Yukarıda zikri geçen âyetin cüzî iradenin Allah'ın iradesine bağlı olduğunu açıkça gösterdiğini ifade eden Mustafa Sabri⁵⁸, diğer taraftan cüzî iradenin aslında mevcut olmadığını da ifade etmiştir.⁵⁹ Bu iki açıklama şeklini bir araya getirdiğimizde “Gerçekte olmayan bir şeyin bir başkasına tabi olması nasıl mümkündür?” sorusunun cevapsız kaldığı görülmektedir.

Mustafa Sabri'ye göre Allah'ın hakim olduğu dünyanın umumî nizamına müdahale edebilen herhangi bir iradî kuvvetin olmaması gerekir. Bu umumî nizamın Allah'ın iradesinden çıkması demektir. İnsanın cüzî iradesinde hür olduğunu savunmak Allah iradesinin umumî hakimiyetine muhalefet etmek mânâsı taşır. Bu nedenle insanın iradesini savunmak, tek hakim irade kabul eden tevhid fikrine zarar verir.⁶⁰ Mustafa Sabri'nin bu bakış açısı kulun fiillerinde hür değil, mecbur olduğunu benimsediği anlamına gelir. Ancak o, diğer taraftan kulların fiillerinin kendi ihtiyarlarına dayandığını, onların fiillerinde mecbur olmadıklarını ve dolayısıyla cebri görüşü benimsemediğini ifade etmektedir.⁶¹ Bu iki fikri aynı anda savunmak bir çelişki meydana getirmektedir. İşte buradaki çelişki, Mustafa Sabri'ye göre kaderin “sır” olmasından kaynaklanır. Mevzuaya açıklık kazandırmak yerine onu daha da karmaşık bir hale getiren böyle bir yorum çeşitli eleştirilere neden olmuştur.⁶²

Mustafa Sabri'nin Mâtürîdî mezhebini tenkide tabi tutmasında bu mezhebin modernleşme döneminde Mutezile ile birlikte oynamış olduğu etkin rolün önemi büyüktür. Zira tecdit hareketine karşı olan Mustafa Sabri'nin bu akımlara muhalif bir yaklaşım içinde olması kaçınılmazdır. Mustafa Sabri şahıs olarak da Mâtürîdî-Mutezili çizgi içinde gördüğü Muhammed Abduh⁶³ ve Şeyh Buhayt⁶⁴ gibi bazı âlimleri hürriyetçi görüşleri sebebiyle tenkit etmiştir. Her ne

Mâtürîdî'nin açıklamalarında ve Mâtürîdî ekolünün görüşlerinde bunu ihlas ettirecek bir düşünceye rastlamak mümkün değildir. İmam Mâtürîdî fiillerin yaratma yönünden hakiki anlamda Allah'a, kesb yönünden ise kula ait olduğunu ifade etmiş, Ebü'l-Muin en-Neseî ise kula ait bir yaratma kudretinden bahsedilemeyeceğini, kula fiilini yaratma kudreti nispet edilmesi durumunda bunun Allah'ın cazine işaret olacağını söylemiştir (bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 363-365; Ebü'l-Muin en-Neseî, *Kitabü't-Temhid li kavaidi't-tevhid*, (nşr. Habîbullah Hasan Ahmed), Kahire: Dârü't-tibaati'l-Muhammediyye, 1406/1986, s. 93-94).

57 Mustafa Sabri, *Mevkifü'l-akl ve'l-ilm*, III, 404.

58 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 171.

59 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 94-103.

60 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 334-335.

61 Mustafa Sabri, *Mevkifü'l-akl ve'l-ilm*, III, 404.

62 Zahid el-Keşerî Mustafa Sabri'yi bu ve benzeri görüşlerden vazgeçirmek için *el-İstibâr fi't-tahaddüs anil-cebri ve'l-ihitijâr*, Kahire: Dârü'l-Envar, 1951/1370 isimli eseri kaleme alma ihtiyacı hissetmiştir. Fakat Mustafa Sabri Efendi'yi buna ikna etme konusunda başarılı olamamıştır.

63 Mustafa Sabri'ye göre Muhammed Abduh her ne kadar Mutezile'yi eleştirse de, aslında kula verdiği kudret noktasında Mutezile gibi düşünmektedir. Ona göre Abduh “kul kesbinin ulaştığı fiilleri kesbeder” dedikten sonra “bu fiillerin yaratıcısı Allah'tır” demediği için onu eleştirmekte ve “peki kulun kesb ettiği şeyi kim yaratıyor?” sorusuna Abduh'un cevap veremediğini ifade etmektedir. Şu halde ona göre Abduh'un kesb anlayışının Mutezile'nin savunduğu halk ve icadın sadece isim farklılığı dışında bir farkı kalmamaktadır (bkz. Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 47-51, 57-58, 270).

64 Mısırlı büyük âlimlerden biri olarak vafettiği Şeyh Buhayt'ı kulun fiillerindeki kudret ve iradesini artırma gayreti içinde olduğu gerekçesiyle kader hakkındaki görüşleri sebebiyle eleştirmiştir (bkz. Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 111, 314).

kadar Mustafa Sabri kaza ve kader meselesinde en hayırlı mezhebin Eş'ariyye olduğunu benimsemiş olsa da, bu noktada Mâtürîdî mezhebinin görüşlerini bütünüyle dışlamaz. Çünkü ehl-i sünnet mezhebinde Eş'arî'den sonra en etkili ismin Mâtürîdî olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵ Mustafa Sabri insanda hiçbir kuvvet ve iradenin varlığını kabul etmeyen Cebriyye'nin mesuliyeti temellendiremediği gerekçesiyle sapık bir fırka olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶

Kader konusunda gerçeğe en yakın görüşün Eş'arî görüş olduğunu savunan Mustafa Sabri'nin cebre dayalı bir kader anlayışına sahip olmasının altında uğradığı siyasi başarısızlıklar, iniş çıkışlarla dolu olan hayatı ve yaşadığı sürgünlerin etkisi bulursa da,⁶⁷ o cebre dair delilleri apaçık gördüğünü, başka bir sebeple değil, sadece bu yöndeki delillerin kuvvetine inandığı için kader konusunda böyle bir kanaate sahip olduğunu ifade etmektedir. Mustafa Sabri'deki bu dönüşümü fark eden Zâhid el-Kevserî (1879-1952), onu bir taraftan Mâtürîdî âlimleri -özgürlükçü kader anlayışını savunduğu gerekçesiyle tenkit etmesi sebebiyle- eleştirirken⁶⁸ diğer yandan cebri görüşü benimsediği için kınamış, dahası isabetsiz olduğuna inandığı bu görüşünden vazgeçmesi noktasında telkinlerde bulunmuştur. Fikirlerinden vazgeçmeyen Mustafa Sabri *Mevki'ül'l-Akl ve'l-İlm* adlı eserinde Zâhid Kevserî'yi Mâtürîdîlik adı altında Mutezili görüşleri savunmakla itham etmiştir. Bunun üzerine Mustafa Sabri Efendi'ye cevap vermek ve Ehl-i Sünnet âlimlerinin görüşlerinin doğruluğunu göstermek amacıyla *el-İstîbâr fi't-tahaddüs an'l-cebri ve'l-ihtiyâr*⁶⁹ isimli eseri kaleme alma ihtiyacı hissetmiştir⁷⁰.

Yukarıda zikri geçen fırkalar Hz. Peygamberin vefatından hayli zaman sonra kader hakkındaki çeşitli tartışmalar sebebiyle ortaya çıkmıştır. Bu fırkaların hepsinde ortak olan nokta âyetlerden istidlalde bulunmaları ve kendi görüşlerini âyetlere dayandırmalarıdır. Her fırkanın görüşünü destekleyecek mahiyette âyetlerin bulunması, kader hakkında farklı görüş beyan eden mezheplerin sayısını artırmıştır. Bu fırkalarla ilgili dikkat çeken bir başka husus her fırkanın kendi görüşünü benimsemeyen, farklı bir yorumda bulunan kişiye "sapık" ilan ederek dışlamasıdır.

Mustafa Sabri'ye göre tevekkül azimden sonra gelir, insanları tembelliğe değil, çalışmaya sevk eder.⁷¹ Diğer taraftan Allah'ın kulları hakkındaki ezeli

65 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 14.

66 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 229.

67 bkz. Ömer Aydın, "Mehmed Zâhid Kevserî ile Mustafa Sabri Efendi'nin Kader Konusundaki Tartışması", *Uluslararası Düzceli M. Zâhid Kevserî Sempozyumu Bildirileri*, 24-25 Kasım 2007, Düzce, s. 639-640.

68 Dış görünüşleri itibarıyla kullardan sadır olan fiillerin mâhiyeti itibarıyla Allah tarafından yaratıldığının altını çizmiştir. Ona göre ilke olarak her şeyin yaratılışının Allah'a izafe edilmesi gerekmektedir. Ancak ihtiyari fiillerin Allah'a izafe edilmesi onların kullara aidiyetini ortadan kaldırmayacağı için aynı fiil mahiyetleri ve icad edilmişleri itibarıyla Allah'a kesbedilmeleri ve işlenmeleri açısından da kula aittir (Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhid*, s. 357-359).

69 bkz. Kahire: Dârü'l-Envar, 1951/1370, s. 3-10.

70 bkz. Ömer Aydın, a.g.md., s. 637.

71 Mustafa Sabri, *Dini Müceddtiler*, s. 103-108, 114, 116, 120, 160.

bilgisi onları bir şey yapmaya mecbur bırakmaz.⁷² Allah'ın her şeyi takdir ve irade ettiğine inanmak, ilahî iradenin ne yönde takdir edildiğini bilemeyen insanların çalışmasına ve sorumlu olmasına engel değil teşvik mânası taşıyacaktır.⁷³

Kaza ve kader akidesiyle bağlantılı olarak öne çıkan ve kelim ilminde erken dönemlerden itibaren tartışılan konulardan biri de hidâyet-dalâlet meselesidir. Bütün ekoller hidâyet ve dalâletin ilahî kaynaklı olduğunu kabul etmekle birlikte, tartışmalar genellikle kulun hidâyette bir rolünün olup olmadığı meselesinde dögümlenmektedir. Eş'arîler hidayeti "doğru yolu gösterip ona ulaştırma" şeklinde değerlendirirken İmam Mâtürîdî hidâyet ve dalâlet unsurlarından birini benimseyecek özellikte yarattığı kullarını hidâyete ve dalâlete sevk etmeyi dilediğini söyler. Ebü'l-Muin en-Nesefî ise kullara ait bütün fiillerin Allah tarafından yaratıldığına inanır.⁷⁴ İmam Mâtürîdî'nin hidâyet-dalâlet yorumuna paralel şekilde kulun iman etmeye de inkâr etmeye de zorlanmadığını düşünen Mustafa Sabri, kişinin kalbinin her ikisinden birini seçmeye müsait hale getirildiğine inanmıştır. Allah'ın mümin kullarına imanı süslü göstererek sevdirmesi, kâfire de fıskı ve inkârı güzel göstermesi bu mânaya gelmektedir. Yine Allah'ın dilemesi dışında kulların hiçbir fayda ve zarara malik olamaması bu mânayı teyid etmektedir.⁷⁵ Mustafa Sabri'ye göre hidâyet Allah'tan istenir ve O hidâyeti bazı kullarına verir. Hidâyetin Allah'tan istenmesi bunun Allah'ın elinde olduğunun bir göstergesidir. Dolayısıyla kul kendi iradesiyle hidâyete erişemez. Kulun hidâyeti istemesi Allah'ın yardımına bağlıdır. Hidâyetin kula ait olduğu iddiasını savunanlar, zaten elde edilen bir şeyin niçin talep edildiği sorusuna cevap veremezler.⁷⁶

Mustafa Sabri Efendi hidâyeti üç boyutlu olarak düşünür: Birincisi herkesi ihtiyaçlarına yöneltmek manasındaki umumi hidâyettir. "... *O Rabb'in ki her şeyi takdir etti ve doğru yolu gösterdi*"⁷⁷ âyetinde hidâyetin bu türünden bahsedildiğini söyler. İkinci mertebedeki hidâyet "açıklama, gösterme, öğretme, davet ve irşad" anlamlarına gelen hidâyettir. "Muhakkak ki sen doğru yola çağırıyorsun"⁷⁸ âyeti bu kabildendir. Üçüncü mertebe hidâyet ise bazen ilham ve iyi bir işin sonuca kavuşması mânasındaki hidâyettir. "Allah'ın hidâyet ettiği kimse hak yola ulaşır"⁷⁹ âyetinde söz konusu edilen hidâyet bu türdendir. Bunlardan ikincisi dışında hepsi Allah'a aittir.⁸⁰

72 Mustafa Sabri, a.g.e., s. 137.

73 Mustafa Sabri, a.g.e., s. 135.

74 Geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Hidâyet", *DİA*, XVII, 474-475.

75 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 42-43. Mustafa Sabri bu görüşünü teyid mahiyetinde şu âyete yer verir: "Allah kimin hidayetini dilerse onun kalbini İslâm'a açar, her kimi de dalâlete düşürmek isterse onun da kalbini daraltır" (el-En'am 125).

76 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 138.

77 el-A'lâ 87/1-3.

78 eş-Şura 42/52.

79 el-A'râf, 178.

80 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 148-149.

Mustafa Sabri'ye göre Allah'ın hidâyet ve dalâleti kulların hak edişlerine bağlı değildir. Çünkü Allah'ın hidâyet ve dalâletlerinin sebebini açıklayan âyetlerin sayısı, sebebi açıklanmayan âyetlerin sayısından daha azdır. Mesele “Allah zalimler topluluğunu hidâyete erdirmez”⁸¹, “Allah kafirleri saptırır”⁸² gibi âyetler sebepleri açıklarken “Allah dilediğini hidâyete erdirir”⁸³ âyeti bir sebebe yer vermez. Âyetlerde dalâletin sebeplerine dair “zulüm”⁸⁴, “inkâr”⁸⁵, “günah”⁸⁶, Allah'ın emrine aykırı hareket etme”⁸⁷, “doğrulukta uzaklaşma”⁸⁸, Allah'a verilen sözü tutmama”⁸⁹ gibi pek çok unsurdan bahsedilir. Hidâyet sebepleri arasında ise “iman etmek, tevhide bağlı kalmak”⁹⁰, emirlere itaat etmek”⁹¹ gibi bilgiler yer alır.

Hidâyet ve dalâletle ilgili sebep zikreden birçok âyet bulunmasına rağmen, bu âyetlerin sebep zikretmeyenlere oranla daha az olması, hidâyet ve dalâletin kulların eylemlerinden bağımsız şekilde gerçekleştiği mânasına gelir mi? Bu durumda sebep zikreden âyetler nasıl yorumlanacaktır?

Mustafa Sabri Mâtürîdî mezhebini hidâyet ve dalâlet konusunda ileri sürdüklerini ifade ettiği “hidâyet ve dalâlet kulların dilemesine bağlıdır, kulun meşiyeti ise Allah'ın iradesine bağlı değildir, aksine Allah'ın meşiyeti kulun dilemesine tabidir”⁹² şeklinde görüş beyan ettikleri gerekçesiyle eleştirmiştir.⁹³ Mustafa Sabri'ye göre bu yaklaşım “Dilediğini saptırır, dilediğini hidâyete erdirir”⁹⁴ âyetiyle çelişmektedir. Zira hidâyet istemekle elde edilemez. Allah onu istediğine verir.⁹⁵ Mâtürîdî'nin hidâyet ve dalâlet konusundaki düşüncelerinin Mustafa Sabri'nin bu mezhebe nispet ettiği görüşlerden farklı olduğu⁹⁶ ve Kur'an'daki hidâyet yorumuyla paralellik arz ettiği görülmektedir. Buna göre umumî mânada hidâyet ve dalâletin yaratıcısı Allah olmakla

81 el-En'am 144.

82 el-Fâtır 74.

83 İbrahim 14/4.

84 el-En'am 144.

85 el-Fâtır 74.

86 el-Mutaffifin 83/14.

87 Âl-i İmrân 3/155.

88 es-Saff 61/5.

89 et-Tevbe 9/77.

90 İbrahim 14/27.

91 el-Ankebût 29/69.

92 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 139.

93 “Allah dileseydi sizi doğru yola iletirdi” (el-En'am 6/159) âyetinde yer alan iradenin mükelleften vuku bulana Allah'ın rıza göstermesi veya onu emretmesi manasına gelmesi ihtimal dahilinde değildir” (Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 459) diyen Mâtürîdî'nin bu görüşleri Mustafa Sabri'nin Mâtürîdî mezhebinin görüşüdür diyerek karşı çıktığı fikirlerle tezat teşkil etmektedir.

94 el-En'am 6/39.

95 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 140.

96 İmam Mâtürîdî'nin bu konudaki görüşleri aslında Mustafa Sabri Efendi'nin ifade ettiği çizgide değildir. Mâtürîdî bu konuda “Allah'ın hidayet etmek istediği kişiyi hidayete, dalâlete düşürmek istediği kişiyi de dalâlete düşürme iradesine sahip olduğuna dikkat çeken âyetlere yer verdikten sonra (bkz. el-En'am 6/39, 125, 149; es-Secde 32/13, el-Mâide 5/48) Allah tarafından vaad ve irade edilenin aksine herhangi bir şeyin gerçekleşmesinin mümkün olmadığına dikkat çekmiştir. Ona göre bu âyetlerde yer alan ilahî iradenin rıza veya emir manasında yorumlanması mümkün değildir, burada fiilin mutlaka gerçekleşeceği bir iradenin kastedildiği açıktır (bkz. Mâtürîdî, *Kitabü't-tevhid*, s. 458-459).

birlikte, insanın bu iki yoldan birini seçme hakkının olduğu ve hidâyet ve dalâletin yaratılmasında bu seçimin rolünün bulunduğu işaret edilmektedir.⁹⁷

2. Mustafa Sabri Efendi'nin Kaderle Alâkalı Düşüncelerinin Tahlihi

Allah'ın nesne ve olaylar yanında sorumluluk doğuran beşeri fiilleri ezelde planlayıp yaratması anlamına gelen kader konusunun esasını oluşturan insan fiilleri meselesinde farklı açılımlara müsait bir altyapı mevcuttur. Kur'an'da bütün varlık ve olaylar üzerinde Allah'ın mutlak hakimiyeti dile getirilse de,⁹⁸ diğer taraftan insanın irade ve gücünü iman veya inkâr doğrultusunda kullanabileceği ifade edilmiştir.⁹⁹ Allah'ın yüceliğini ve iradesindeki gücünü öne çıkaran âyetler çerçevesinde mevzuya yaklaşıldığında, başka varlıkların hiçbir güç ve kudreti olmadığı düşüncesi ağır basar. Buna göre insanların hidâyet ve dalâleti de dahil her şey Allah'ın irade ve kudreti çerçevesinde gerçekleşmekte, meydana gelen eylemlerde kulun hiçbir rolü bulunmamaktadır. Ancak gerçekte durum bu olabilir mi? Yani Allah'ın tartışmasız olan irade gücü kulların fiilleri üzerinde baskılayıcı ve zorlayıcı bir etki meydana getirir mi? Kader konusu izah edilirken mutlaka temas edilmesi gereken husus, insanın dünyada yapıp ettiği fiillerden sorumlu olması ve bunun sonucunda mükâfat ve cezaya maruz kalmasıdır. Allah'ın mutlak hâkimiyetine zarar vermeyecek şekilde kulların sorumlu tutulduğu alanlarda dileme ve yapma gücüne sahip olduğuna işaret eden muhkem âyetler, insanın sorumlu kılındığını gösterir. Kulun bu yükümlülüğün gereğini bilip gereğini yerine getirmeye uygun bir donanımla (akıl ve idrak yeteneği) yaratılması onu vazifelerini üstlenmeye, hata ve günahlardan uzak durmaya, çeşitli kararlar vererek verdiği kararlar karşısında inisiyatif almaya ve en nihayetinde de bunların sonuçlarına katlanmaya mecbur bırakmaktadır. Kişinin hiçbir irade ve rolünün olmadığı fiilleri yaptığı için hesaba çekilmesi, ilahî adalet düşüncesiyle bağdaşmaz. Kulun kendi iç dünyasını değiştirme, pişmanlık duyma, doğru yola yönelme, iyi işler yapma, sahip olduğu imkânlarla şükretme, aklını kullanma...¹⁰⁰ durumuyla karşı karşıya bırakılmasını eğer bir “irade kullanımı” değilse başka türlü hangi kavramla izah etmek mümkün olacaktır. Eğer bir kişinin kendisine Allah tarafından yüklenen sorumlulukları icbar altında yerine getirdiği kabul edilirse, bu kul gerçekleştirdiği fiilin gerçek faili değil demektir. Kulun fiili kendisi dışındaki ilahî güç tarafından gerçekleştiriliyorsa, bu fiil sebebiyle kişiye mükâfat verilmesi veya azap edilmesi izah edilemez. Farklı yorum biçimlerine elverişli olması sebebiyle izah edilmesinin zorluğu, siyasi ve sosyal meselelerle olan ilişkisi nedeniyle

97 Yâsin 36/61.

98 en-Nisa 4/133; el-Kehf 18/23-24; et-Tekvîr 81/29.

99 el-Kehf 18/29; es-Secde 32/19-20; Sebe' 34/37-38; Yâsin 36/54-63-64.

100 İnsanın sorumlu tutulduğu alanlarda dileme ve yapma gücüne işaret eden birçok âyet vardır (Âl-i İmrân 3/7; el-Kehf 18/29; es-Secde 32/19-20; Sebe 34/37-38; Yâsin 36/54; 63-64).

mezhepler arasında da ihtilaf mevzuu haline gelen kader konusunda tarih boyunca çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Mezhepler arasında öne çıkan yaklaşımlardan biri olan Eş'ariler, iman-inkâr, itaat-isyan ve hidâyet-dalâlet gibi konuları da kader kapsamına dahil ederek bunların da doğrudan doğruya Allah tarafından yaratıldığının altını çizmiştir. Konuya Allah'ın mutlak hakimiyeti ve yarattığı her şey gibi insan fiilleri üzerinde de yegâne güç olması perspektifinden yaklaşan Eş'arî görüş karşısında yer alan Mâtürîdîler ise fiillerin aslını yaratan Allah olmakla birlikte fiillere vasıf kazandıranın insan olduğunu, kulda fiilin meydana gelmesine tesir eden ve Allah tarafından yaratılan cüz'î bir kudretin bulunduğunu ifade etmişlerdir.¹⁰¹

Eş'arî bakış açısına yakın bir çizgi takip etmekle birlikte zaman zaman farklı açılımlar getiren Mustafa Sabri Efendi'nin kaza ve kader hakkındaki görüşlerinin vuzuha kavuşması açısından irdelenip cevaplanması gereken sorulardan biri Allah'ın her şeye hükümran olmasının kulun hiçbir irade sahibi olmamasını ve dolayısıyla fiillerinde mecbur hale gelmesini gerektirip gerektirmeyeceği mevzudur. Bu soruyu şu şekilde sormak da mümkündür: Allah'ın kullarına sorumlu oldukları fiilleri gerçekleştirmeleri için bir irade vermesi onun mülkündeki hükümranlığına halel getirir mi? Kulun bu iradesinin kaynağı zaten Allah olunca, kuldaki özgürlük aslında O'nun iradesine bağlı olarak gerçekleşmez mi? Eğer öyle kabul edilsen kulun kendi hürriyet alanını aşıp ilahî alana müdahale etmiş olacağı iddiası isabetli kabul edilir mi? Aslında kul tarafından sınırlı zamanda ve sınırlı şekilde kullanılacak olan bu cüz'î iradenin gerçek sahibi Allah'tır. Kuldaki bu bağımlı iradenin varlığını kabul eden kişi, bu kabulüyle nasıl olup da Allah'ın iradesini kulun iradesine bağlı hale getirmiştir? Allah'ın mülküne ait bir tasarrufu olmaktan başka bir mâna taşımadığı görülen beşerin seçme ve seçilenin gereğini yerine getirme özgürlüğü, Mustafa Sabri'nin de ifadelerinde yer aldığı şekliyle "ilahî tasarruf hakkının kula devri" olarak veya "bu âlemde olup biten olaylarla Allah'ın irtibatını kesmek"¹⁰² şeklinde anlaşılmalı ve değildir. Bu nedenle söz konusu kabulde "Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz"¹⁰³ âyetine muhalif bir durum da yoktur. Zira Allah'ın bu noktada kuluna tanımış olduğu sınırlı muhtariyet, kulun iradesiyle fiillerini yapmasını dilemiş olması dışında bir mâna taşımaz. Burada kişiye tanınan irade ile neleri yapıp neleri yapamayacağı ve fiilleri gerçekleştirme anındaki iradenin kimin tarafından yaratıldığı meselelerine temas edilmediğinden, bu konular müzakere dışında kalmıştır.

Mustafa Sabri'nin Ehl-i sünnetin kader konusunda "cebir de yoktur, tefviz de fakat ikisi arası bir durum vardır" şeklindeki görüşüne karşı çıkararak "hem cebir vardır, hem de tefviz vardır; tefviz vardır, çünkü kul dilediğini yapar; cebre benzer bir durum vardır, çünkü kul Allah'ın dilediğinden başkasını

101 Geniş açıklamalar için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Kader", XXIV, s. 61.

102 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 240-241.

103 et-Tekvir 81/29.

yapamaz"¹⁰⁴ şeklindeki sözleri iki zıddı bir arada tuttuğunu gösterir ki, bu yaklaşımın izahı kolay olmamaktadır. Kulun Allah'ın dilemediğinden başkasını yapamadığı ilke olarak kabul ediliyorsa, "kul dilediğini yapar" demenin bir mânası olabilir mi? Bu noktada kulun bütünüyle mecbur kabul edilmesi gerekir. Ancak öyle bir kabule sahip kişi mesuliyeti (kulların kendi yaptıkları fiil ve eylemlerinin sonucundan sorumlu olduklarını) temellendiremez. Ayrıca kulun da kendi yaptıklarından sorumlu olduğuna işaret eden açık âyetlerin bulunması mutlak cebir taraftarı olmayı zorlaştırmaktadır.

Mustafa Sabri Efendi'nin delil olarak başvurduğu ve görüşlerini temellendirmek için zikretme gereği duyduğu âyetler Kur'an'ın bütünü değildir, kendi görüşünü destekleyen ve cebre kayan âyetleri önclemiştir. Bunlar arasında "Allah dilemeden siz dileyemezsiniz"¹⁰⁵, "Allah dileseydi sizi tek bir ümmet yapardı. O dilediğine hidâyet verir, dilediğini dalâlette bırakır"¹⁰⁶, "Allah sizi ve yaptıklarınızı yaratmıştır"¹⁰⁷ âyetlerini sıralamak mümkündür. Diğer taraftan kulların yaptıkları fiillerde özgür olduğunu ifade eden pek çok âyeti görmek gerekir. Bu durum kader konusunda ifrat ve tefrit olarak nitelenen cebre veya tefvize kayan âlimlerin müşterek problemidir. Kader konusunda ifrat ve tefrite kaymamak için yapılması gereken konuyla irtibatlı bütün âyetleri inceleyip tamamından ortak bir sonuç çıkarmaktır.

Mustafa Sabri Efendi *Mevkifü'l-beşer* adlı eserinde "Kulun Allah'ın yarattığı kudret ile fiillerini icad ettiği düşüncesine karşı çıkararak,¹⁰⁸ kulun fiillerinde mecbur olduğunu ifade eder. Ona göre kullardaki mecburiyet onlardan mesuliyeti kaldırmaz.¹⁰⁹ Dolayısıyla Mustafa Sabri'nin mecbur olanın aynı zamanda mesul oluşunu temellendirme noktasında getirdiği argümanlar yeterli olmamıştır. Bir başka yerde "kulların fiillerini kendi istek ve iradeleriyle yaptıklarını, bunu yaparken hür olduklarını, ancak sadece Allah'ın seçmelerini istediği şeyleri seçebildiklerini" ifade etmiştir¹¹⁰ ki, bu ifadeler arasında tenakuz olduğu dikkat çekmektedir. Kulların fiillerinde ne cebir vardır, ne de tefviz görüşüne karşı çıkan Mustafa Sabri, kulların fiillerinde her ikisi de olduğu için, insanın fiillerinde hem mecbur, hem de bu fiillerden mesul olduğunu¹¹¹, kulun dilediğini yaparken muhtar olsa da dilediğini dilerken mesul olduğunu söyleyerek¹¹² teamüle aykırı bir sonuca varmıştır. Üstelik burada var olduğunu söylediği tefvizin geçerliliğinin olmadığına işaret eden

104 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 66.

105 el-Kehf 18/23-24; et-Tekvir 81/29.

106 en-Nisa 4/133; en-Nahl 16/93.

107 es-Saffât 37/96; (konuyla ilgili açıklamalar için bkz. Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 13-14, 52).

108 Mustafa Sabri, *a.g.e.*, s. 41.

109 Mustafa Sabri, *a.g.e.*, s. 44.

110 Mustafa Sabri, *a.g.e.*, s. 66.

111 Mustafa Sabri, *a.g.e.*, s. 229-230.

112 Mustafa Sabri, *a.g.e.*, s. 225.

düşüncelerini ardı ardına sıraladığı için¹¹³, var olduğunu ifade ettiği tefvizin hükümsüz olduğu anlaşılır.

Mustafa Sabri Efendi'ye göre, "insanın ihtiyarı elinde olmasa da fiilleri bu ihtiyara dayanır, bu yönüyle o muhtardır".¹¹⁴ Muhtar olmayan bir iradeye dayalı olarak gerçekleştirilen bir fiilin nasıl ihtiyarı olabileceği mevzu su yeterince netlik kazanmamıştır. Mecburiyete dayalı olarak sorumluluk ve uhrevî yükümlülükler temellendirilemediği için muhtariyete atıf yapma mecburiyeti hasıl olmuştur. Zaten faili muhtar olan insanın mükellef tutulduğunu ve sorumluluğu da aklının yüklendiğini ifade etmiştir.¹¹⁵ Ancak sadece sözde kalan, hiçbir hükmü bulunmayan kulun fiiline hiçbir katkı sağlamayan bir ihtiyarın, nasıl bir hükmü olduğu sorusu cevapsız kalmıştır. Kulların sorumluluğu ile her şeyin Allah'ın elinde olması arasındaki tenakuzu aşma noktasında Mustafa Sabri'nin bir diğer açıklama şekli Allah'ın mutlak hakiyetinin insanın irade ve ihtiyarıyla çelişmediği fikridir. Ona göre kul kendi fiilini irade ve ihtiyarına göre gerçekleştirir, ancak Allah kulun fiili üzerinde o hissetmeden gerçekleştirdiği bir tasarruf yetkisine sahiptir.¹¹⁶

Mustafa Sabri diğer taraftan Allah'ın kullarını fiili yapmaya zorlamadığını, fiilin sebebini kalplerde yaratmak suretiyle o fiili yapmaya onları ikna ve teşvik ettiğini savunmaktadır. Ona göre ikna cebirden daha kuvvetli ve tesir bakımından daha fazladır.¹¹⁷ Eğer zorlama yoksa, sadece ikna söz konusuysa o taktirde kulun o fiili gerçekleştirme mecburiyetinin olmaması gerekir. Oysa Mustafa Sabri kulun böyle bir serbestliğe sahip olmadığını, fiillerinde mecbur olduğunu ifade etmektedir. Mustafa Sabri Efendi kader meselesiyle ilgili iki ayrı gerçeklik olarak nitelendirdiği "her şeyin Allah'tan oluşu" ve "kulların mesul oluşu" görüşleri arasındaki izah zorluğunu kendisi de farketmiş olmalıdır ki bu iki hakikatin telif edilerek, bu konuda bir şüphe varsa ortadan kaldırılması gerektiğini ifade eder. Şüpheleri tamamen bertaraf edemese de önemli ölçüde zayıflatığına inandığını söylemiştir.¹¹⁸ Dolayısıyla Mustafa Sabri yazdığı bu eserin kader konusundaki her bir meseleyi vuzuha kavuşturarak zihinleri rahatlatma noktasında yeterli olmadığını kendisi de farkındadır.¹¹⁹

113 Gerçekte tefvizin olmadığına delalet eden şu ifadelerini sıralamak mümkündür: "Kesbi kulun elinde görmek bir çeşit şirk'tir" (Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 60), "Kul Allah'ın yarattığı kudretle dahi olsa kendi fiillerini icad etme yetkisine sahip değildir, Kulun fiillerinde mecbur olması onlardan mesuliyeti kaldırmaz" (Mustafa Sabri, *a.g.e.*, s. 41, 44), "Allah'ın dilemesi olmadıkça siz dileyemezsiniz" (et-Tekvir 81/29) âyeti Allah'ın iradesinin kulların ihtiyarı fiillerine de, cüz'i iradesine de şamil olduğunu göstermektedir. Kulun fiili de fiil yapma iradesi de Allah tarafından yaratılmıştır, dolayısıyla insan fiilinde olduğu gibi fiil yapma iradesinde de mecburdur (Mustafa Sabri, *a.g.e.*, s. 78), Bu da kulların Allah'ın kendilerinden seçmesini istediği şeyden başkasını seçemediklerini gösterir (*İnsan ve Kader*, s. 132).

114 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 78.

115 *İnsan ve Kader*, s. 177.

116 Mustafa Sabri, *Mevkîfü'l-akl ve'l-ilm*, III, 58.

117 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 208.

118 Mustafa Sabri, *a.g.e.*, s. 237.

119 Mustafa Sabri, *a.g.e.*, s. 292.

Kaderin çözülemeyişini kaderin bir sır olmasına bağlayan Mustafa Sabri'ye göre¹²⁰ bu sırrı ifşa etmemek, kaderi bir sır olmaktan çıkarmamak gerekir. Ona göre bu gizliliğe riayet eden mezhep -ki ona göre Eş'ariyye'dir- gerçeğe en yakın mezheptir.¹²¹ Zira kaderin bir sır oluşu, kulun Allah'ın yarattığı bir kudret ile fiillerini gerçekleştirdiği fikrini benimsemeye engeldir. Kaderin bir sır olduğunu kabul eden kişiye düşen vazife, kulun kendi fiili üzerinde bir tesiri olmadığına ve her şeyi Allah'a havale etmek gerektiğine inanmaktır.¹²² Mustafa Sabri,¹²³ kaderin sır olmasının aynı zamanda "onun kolaylıkla çözülemez oluşu" mânasına geldiğini ifade eder.¹²⁴ Dolayısıyla kaderin bir sır olması, Mustafa Sabri'ye göre "izahının zor olmasını ve akılların bunu anlayamamasını" gerektirmekte, bu durum da kader konusunun izahını kolaylaştıran her türlü yoruma karşı çıkma neticesini doğurmaktadır. Kader meselesini kolaylaştıran mezhepler arasında kabul ettiği Mutezile ve Cebriyye mezhebini de bu konuyu basitleştirdikleri için eleştirmektedir.¹²⁵ Böyle bir yaklaşıma sahip olduğu için ona göre kaderi anlamayı zorlaştıran yorumlar çok daha isabetli olmakta, Eş'ariyye mezhebini tercih etme gerekçelerinden biri de bu zorluğu içinde barındırması olmaktadır. Dolayısıyla kulların fiillerinde hem hür hem de mecbur kabul edilmesi bir tür zorluk olarak kabul edildiğinde kabule şayan telakki edilmiştir.

Bu noktada şu soruyu gündeme taşımak gerekir: "Peki ama kulların fiillerinde ihtiyar sahibi olduğuna inanan bir kişi neden kadere inanmış olmasın?" Mustafa Sabri bu soruyu cevaplandırır aşlında ve der ki: "Kaderin bir sır olması aynı zamanda kaderin insanın büyük ve küçük bütün fiillerini ihata etmesi" anlamına geldiğinden, kulların ihtiyarı fiillerinde özgür olmasını ve insanın kader sınırlarının dışına çıkmamasını gerektirir.¹²⁶ Burada kulların ihtiyarı fiillerinde özgür olduğunu savunan anlayışın kaderin bir sır olmasına engel olarak görüldüğü gayet açık şekilde görülür. "Kullar fiillerinde özgür olacaklarsa kaderin sırrı nerede kalmıştır" şeklindeki sözleriyle bu düşüncesini pekiştirmektedir. Şu halde kader konusunda konuşarak onu bir sır olmaktan çıkardıkları için eleştiride bulunduğu kimselerle aynı çizgiye gelmiş olmaz mı? Çünkü sır olan bir konu üzerinde yapılan her türlü yorumun onu sır olmaktan çıkarma ihtimali vardır. Sırla ilgili şöyle bir yorum yapıldığında isabetlidir, ancak başka türlü yorumlar onun sır oluş hikmetine zarar verir denilmesi, kaderle ilgili bir tür yorumu benimseyen kişinin sırrı ifşa etmediğine, diğer yorumu benimseyenin ise ifşa ettiğine inanılması izahları zorlar. Zira eğer kader bir sır ise, onun sadece belli şekilde yapılan bir yorumunu kabullenmek yerine, lehte ve aleyhte hiçbir görüş beyan etmeme

120 Mustafa Sabri, *a.g.e.*, s. 13.

121 Mustafa Sabri, *a.g.e.*, s. 81.

122 Mustafa Sabri, *a.g.e.*, s. 41, 103, 238.

123 Mustafa Sabri, *a.g.e.*, s. 41, 238.

124 Mustafa Sabri, *a.g.e.*, s. 128-129.

125 Mustafa Sabri, *a.g.e.*, s. 129.

126 Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 36.

127 Mustafa Sabri, *a.g.e.*, s. 55.

ilkesini benimsemek daha isabetli bir tercih olacaktır. Diğer taraftan Mustafa Sabri kader akidesinin temellendirilmekten yoksun bir akide olmadığını, aklı ve nakli delillere de son derece uygun olduğunu ifade etmektedir.¹²⁸ Bu yorumlar zaman zaman Mustafa Sabri Efendi'nin kendi içinde tenakuza düştüğünü göstermektedir.

Sonuç

Kelâm ilminin yöntemini ve eleştiri mantığını çok güzel kullanan Mustafa Sabri, karşıt fikirleri ele alıp incelerken hiç açık nokta kalmayacak şekilde görüşleri tek tek değerlendirmekte ve bu süreçte yer verdiği aklı istidlaller fikir üretme ve ürettiği fikirleri kullanma diyalektiğindeki başarısını gözler önüne sermektedir. Allah'ın varlığı hakkında ileri sürülen tartışmaları, filozofların ve kelmacıların zat ile mahiyet konusundaki argümanlarını ele alıp tartışırken bunu açıkça göstermiştir.

Mustafa Sabri, nihai görüşleri dikkate alındığında kader ve takdiri “belirlenmiş, yazılmış ve değişmez bir yapı” olarak kabul etmiştir. Bu yorumda konunun beşerî sorumluluğa terettüp eden yönleri yeterince dikkate alınmadan ilahî yaratma boyutu üzerinde durulduğu dikkat çeker. Mustafa Sabri Efendi'nin bu iki yaklaşım arasında konumlanma biçimi dikkat çekicidir. İki açıdan bu değerlendirmeyi yapmak mümkündür. Birincisi Mustafa Sabri Efendi'nin kader konusunda daha önceden Mâtürîdî görüşleri savunurken sonradan fikir değiştirerek Eş'arî yoruma meyletmesinin sebebi tamamen âyetlerin yorumuna dayalı bir fikrî dönüşümden veya sadece içinde yaşadığı olumsuz hayat şartlarından kaynaklı bir durum değildir. Bunun yanında başka bir takım sebeplerin varlığı dikkat çeker. Mesela Mustafa Sabri, modernizme karşı şiddetli tavır alınca, onlar tarafından kabul gören bütün yaklaşımlara karşı mesafeli durmuştur. O dönemde Müslümanların terakki edememelerinin sebebinin kaza ve kader akidesiyle bağlantılı olarak açıklanması, Mustafa Sabri Efendi'yi rahatsız etmiş, bu eleştirilerin esas gayesinin müslümanların akidelerine zarar vermek olduğuna inandığı için, her türlü eleştiri karşısında savunmacı bir tutum benimsemiştir. Bu tutum kaza ve kader konusunda da daha tutucu bir üsluba kaymasında etkili olmuştur. Yine kaza ve kader akidesinin terakkiye mani olmadığını ispatlamak amacıyla Abduh gibi düşünürler tarafından savunulan özgürlükçü kader anlayışının İslâmî kader düşüncesini tahrîbe uğrattığı inancına sahip olması, bu noktadaki duruşunu daha da kuvvetlendirmesine neden olmuştur.

Mustafa Sabri bu açıklamaları gerekçe göstererek Eş'arî düşünceye dayalı kaza ve kader akidesini savunma yolunu tercih etmiştir. Kaza ve kaderle ilgili Eş'arî yorumu yegâne izah tarzı olarak benimsemesi, hatta bu yaklaşımı kaza ve kader konusunun yorumlarından bir yorum olarak değil de, adeta

bir iman akidesi olarak kabul etmesi çeşitli eleştirilere konu olmuştur. Zira bu genellemeci yaklaşım sebebiyle, bu konu hakkında Eş'arî yorumu tercih edenleri “kaza ve kader akidesini benimseyenler” şeklinde konumlandırırken, Eş'ariyye'nin kader anlayışını benimsemeyenleri “kaza ve kader akidesine karşı çıkanlar” şeklinde nitelemiştir. Bu durumda kaza ve kader akidesini kulun özgürlüğünü ve sorumluluğunu öne çıkaracak şekilde yorumlayan Mâtürîdî ve Mutezili âlimler, niyet ve kasıtlarına muhalif şekilde kader akidesine karşı çıkanlar safında yer alma ithamıyla karşı karşıya kalmışlardır.

Mustafa Sabri Efendi kader konusunu ayrıntılarıyla tahlil etmesi sebebiyle bu konuda Kur'an'da yer alan âyetlerin tek yönlü açılıma müsait olmadığına, hem ilahî yaratışı hem de kulun sorumluluğunu temellendiren beyanların bulunduğuna çok açık şekilde nüfuz ettiği içindir ki, bir tarafı tamamen gözardı ederek konunun vuzuha kavuşturulamayacağına bilincindedir. Bu sebeple kader konusunda hem Allah'ın kulun işlediği fiilleri üzerinde mutlak hâkim olduğunu ifade etmiş, hem de kulların eylemlerinden sorumlu olduğunu beyan etme gereği duymuştur. Ancak buradaki açmaz, kul için Allah'ın dilediği ve yarattığından başkasını gerçekleştirmenin mümkün olmadığı bir durumda nasıl olup da kulun eylemlerinden sorumlu olacağına yeterince temellendirilmemiş olmasıdır.

Kader problemini “bu mesele çözümü imkânsız bir konudur” diyerek dondurma çabalarının zihinleri durultmak için kâfi gelmeyeceğinin en güzel örneğini, onun bir “sır” olduğunu ifade etmesine rağmen, meseleleri bütün detaylarıyla tartıştığı müstakil bir eser yazmaktan kendisini alıkoymayan Mustafa Sabri Efendi bizlere göstermiştir. Kader hakkında söz söyleyen birçok âlim yanında bunlar arasında kendisine özel bir statü kazandırmış olan Mustafa Sabri Efendi'nin değerlendirmeleri dikkate alındığında, böylesine önemli ve itikadî açıdan önemli sonuçlar doğuran kader konusunda yanlış yargılara varmamak için, meselesinin nasıl anlaşılması gerektiği ile ilgili çeşitli ilkeler belirleyerek konuyu bu perspektifte ele almanın gereği ortaya çıkmıştır. Buna göre;

1. Kader konusunda İslâm Tarihi boyunca ortaya çıkan görüşler farklı bakış açılarını ve farklı anlama biçimlerini yansıtır. Bu mevzunun izahındaki zorluğun esas nedeni insan düşüncesinin zamana bağlı düşünmesidir. Kader ise zamandan münezze bir varlık olan Allah'ın ezeli ilmi ve iradesi çerçevesinde gerçekleşir. Zamana bağlı olduğu için meseleleri de zamansal olarak analiz eden insan, doğal olarak ilahî ilmi de kendi düşünceleri çerçevesinde anlamaya ve yorumlamaya çalışır. Zamanla sınırlı olan insanın ilahî bilginin mahiyetini bütün yönlerden kuşatması imkânsızdır. Zamana bağlı olan akıl ile zamanüstü olan yaratıcıyı değerlendirmek, zamana bağlı düşünce ile bilinenleri zamansızca uygulamak isabetli olmaz. Bu nedenle kader konusunda şahidin gayba kıyası uygun görülmemiştir. Aksi halde Allah'ın ilim, irade ve kudreti insan ölçülerine göre değerlendirilmiş olacağından isabetsiz hükümler ortaya çıkacaktır.

2. Kader konusunda birbirine muhalif yaklaşımlara sahip olan tarafların kendi görüşlerini ispatlarken âyetlerden delil göstermesi, bütün görüşleri destekleyen âyetlerin bulunmasından veya böyle inanılmasından kaynaklanır. Her bir yaklaşımı destekleyecek şekilde âyetlerin bulunması ise bu konuda nihai hükme varırken oldukça dikkatli olmayı, konuyla ilgili hiçbir âyetin mânasıyla tenakuz oluşturmayacak şekilde zengin bir perspektiften isabetli neticelere varmayı gerektirir. Aksi halde varılan neticeler zihinleri tam anlamıyla tatmin etmeyecektir.

3. Kader konusunda görüş beyan eden her bir ekolün üzerinde ittifak ettiği noktaların tespit edilerek bu müşterekliklerden hareket edilmesi çözüme ulaşmayı kolaylaştıracaktır. Buna göre Allah'ın ezeli bilgiye sahip olduğu, her şeyi belli bir plan ve ölçüye göre yarattığı, olmuş ve olacak her şeyi bildiği, O'nun bilgisine sonradan bir şey eklenmediği, zaman üstü olduğu ve zatı için bir öncelik ve sonralığın söz konusu olmadığı konusunda bir ihtilaf bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Altıntaş, Ramazan, "Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2000, II, sy. 7, s. 113-136.
- Aydın, Ömer, "Mehmed Zâhid Kevserî ile Mustafa Sabri Efendi'nin Kader Konusundaki Tartışması", *Uluslararası Düzceli M. Zâhid Kevserî Sempozyumunu Bildirileri*, 24-25 Kasım 2007, Düzce, s. 637-647.
- Erdem, H. Sabri, "Türk Kelamcıları İbn Kemâl (1468-1534) ve Mustafa Sabri'de (1860-1954) Kader Problemi ve Anlambilim Açısından Bir Değerlendirme", *AÜİFD*, XLVI (2005), s. II, s. 43-54.
- Kara, İsmail, *Türkiyede İslâmcılık Düşüncesi-II*, İstanbul: Kitabevi, 1997 (Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müçtehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi*'nden naklen).
- Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Mahmud Kitâbü't-Tevhîd (nşr. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi), Ankara 2003.
- Mustafa Sabri Efendi, *Dini Müceddîler*, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1969.
- Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader* (trc. İsa Doğan), İstanbul: Bayrak Yay., 1989.
- Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfü'l-Akl ve'l-İlim ve'l-Âlem min rabbi'l-âlemîn ve 'ibadîhi'l-mürselîn*, Beyrut-Lübnan: Dâr ü İhyâi't-türasi'l-Arabî 1401/1981, I-IV.
- Nesefî, Ebû'l-Muin, *Kitabü't-Tevhîd li kavaidi't-tevhîd* (nşr. Habibullah Hasan Ahmed), Kahire: Dârü't-tubaati'l-Muhammediyye, 1406/1986.
- Ragıb el-İsfehânî, *Müfredâtü el-fâzi'l-Kur'an* (nşr. Safvan Adnan Dâvûdî), Beyrut: Dârü's-şâmiyye, 1997/1418.
- Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât* (nşr. Muhammed Abdurrahman Maraşlı), Beyrut-Lübnan: Dârü'n-nefâis, 1428/2007.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Mustafa Sabri Efendi", *DİA*, XXXI, s. 350-353.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Kader", *DİA*, XXIV, 58-63.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Hidâyet", *DİA*, XVII, 473-477.
- Zahid el-Kevserî, *el-İstibsâr fi't-tahaddüs ani'l-cebri ve'l-ihitiyâr*, Kahire: Dârü'l-Envar, 1951/1370.